

Səbinə Sumqayıt qızı Məmmədova ²⁴
DİL SİSTEMİNDƏ FITONİMLƏRİN YERİ

Giriş: Fitonimlər – dilçiliyin bitki adlarından bəhs edən onomastika bölməsidir və etnobotanika, dilçilik, etnolinqvistika, psixolinqvistika, dilçilik və mədəniyyətsünaslıqda əlverişli təhlil obyektinə çevrilmişdir. Fitonimlər XX əsrin 70-ci illərinin neologizmi hesab edilir, məhz bu dövrdən dilçilikdə bu anlayış fəal şəkildə istifadə olunmağa başladı.

Fitonimlərə diqqət ondan irəli gəlir ki, bitkiləri təyin edən sözlər mədəniyyətdə flora aləminin bilik və inkişaf prosesini təyin edir və əks etdirir. Dilçilikdə “fitonim”dən A.V. Superanskaya “Onomastik araşdırmalar nəzəriyyəsi” kitabında istifadə etmişdir. [5, s. 46]. Fitonimikanın müxtəlif aspektlərdən fəal şəkildə öyrənilməsi ilk qədim leksik mikrosistemlərdən biri kimi fitonimik lüğətin əhəmiyyətindən xəbər verir. Bitkilərin tədqiqinə həsr olunmuş elmi əsərlərin adlarından belə çıxır ki, onlar təkcə fitonimik lüğətin tədqiqi aspektinə görə deyil, həm də seçilmiş fitonimlərin coğrafi əhatəsinə görə fərqlənilir. Məsələn, N.İ. Konovalova “Fitonimlər dünyanın dil mənzərəsinin bir parçası kimi” adlı əsərində Orta Ural dialektlərinin materialı üzrə bitki nominasiyasının prinsiplərini təhlil edir. Vurğulayaq ki, N.İ. Konovalovanın qeyd olunan əsərində o, rus xalqının tarixi, mədəniyyəti və dünyagörüşü sistemi ilə əlaqəni əks etdirən fitonimik vahidlərin semantikasındakı mədəni konnotasiyanı vurğulayır [3, s. 62].

Bu məsələ ilə bağlı işlərin nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, əksər tədqiqatçılar obyekt kimi müxtəlif strukturlu dillərin fitonimlərini seçirlər: məsələn, M. Movliyarova ingilis və adıgey dillərinin fitonimlərini və fitonimik toponimlərini təhlil edərək onlara mədəni-millî şərh verir [4, s. 39]; Y. N. İsayev tədqiqat obyektini kimi Altay, Fin-ugor, Hind-Avropa və Qafqaz dillərinin leksik sistemində fəaliyyət göstərən fitonimləri seçir, müqayisəli və tipoloji təhlillər yolu ilə dildə görünən oxşarlıq və fərqləri müəyyən edir. Fitonimik lüğətin öyrənilməsində müqayisəli istiqamət dilçiliyin inkişafının bu mərhələsində xalq dünyasının dil mənzərəsinin milli spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verən ən perspektivli istiqamətlərdən birinə çevrilir. Lakin fitonimik lüğətin tədqiqi, çoxaspektli təhlili ilə bağlı bütün yerli işlərin geniş spektrinə baxmayaraq, fitonimiyənin (xüsusilə ingilis dilinin) kifayət qədər təsvir olunduğunu deyə bilərik. Bu kontekstdə V. B. Kolosovanın “əgər ağac və kol adları kifayət qədər yaxşı təhlil edilirsə, ot bitkiləri bir qədər azdır” fikrini tam şəkildə bölüşürük [2, s. 32-42].

Əsas hissə. Bitkilər aləmi dünyanın dil mənzərəsinin mühüm hissəsidir. Dünyanın dil mənzərəsinin ən reprezentativ sahələrindən biri olan fitonimlər sahəsi “dil - mədəniyyət – etnos” prinsipini təsvir edən ən maraqlı materialdır. Fitonimik məkanın özəyi olan fitonimik lüğət müxtəlif dillərdə bu məkanın formalaşmasına təsir göstərən semantik söz yaradıcılığı sahəsi yaradır. Fitonimik lüğət insanların təsərrüfat və mədəni fəaliyyətini, milli-dil-mədəni birliyin dəyərlər sistemini, dünyagörüşünü əks etdirir. Fitonimlərin təhlili üç elmin – dilçilik, fəlsəfə və botanikanın kəsişməsində olmalıdır. Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən bitkilər növlər, yəni hər hansı funksiyaları yerinə yetirmək üçün bir şəxs tərəfindən deyil, təbii şəkildə qruplaşdırılmış cisimlər kimi başa düşülür. Buna görə də fitonimlər – təbii növləri bildirən terminlər təbiətdə faktiki mövcud olan xüsusiyyətləri əks etdirir və digər leksik qruplardan fərqli olaraq bu adlar özbaşına deyil. Bu aspektdə fitonimlər antroponimlərə və toponimlərə yaxındır ki, onlar da real obyektlərin adını daşıyır. Lakin, bu lüğət qruplarından fərqli olaraq, fitonimlər konkret insanları və ayrı-ayrı yerləri deyil, müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan bitkilərin bütün sinfini göstərir.

Məlumdur ki, dünya dillərinin hər birinin lüğət tərkibi müxtəlif səciyyəli və fərqli semantikalı sözlərdən ibarətdir. Onların içərisində bitki adları da özünəməxsus mövqeyi və funksiyası ilə fərqlənir. Dilin leksik tərkibinin bu qatı öz əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyəti və mənə zənginliyi ilə, eyni zamanda insanların məişəti ilə daha sıx əlaqəli olması ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də dilin bu qrupa daxil olan leksik vahidlərinin mənasında, onların bir çoxunun etimologiyasında ayrı-ayrı xalqların etnopsixoloji xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, adət-ənənələri, məişəti və digər səciyyəvi özünəməxsusluqlarının izlərini görmək mümkündür. Buna görə də, bitki adlarında da, dilin leksik qatının digər söz qruplarında olduğu kimi, xalq həyatının müəyyən əlamətləri özünü büruzə verir. Dilin nə fonetikasi, nə qrammatikası xalqın həyat şəraitini leksika qədər tam və bütöv şəkildə özündə əks etdirə bilmir. Buna görə də bəzən dilin lüğət tərkibi əsasında müəyyən bir xalqın qədim, keçmiş mədəni inkişafı, ictimai-siyasi əlaqələri, dünyagörüşü və bütövlükdə tarixi haqqında ətraflı təsəvvür, fikir əldə etməyə, onun keçdiyi tarixi inkişaf prosesini izləməyə imkan yaradan faktlar, nümunələr verə bilər. Fitonimik lüğətin tədqiqi, çoxaspektli təhlili ilə bağlı bütün yerli işlərin geniş spektrinə baxmayaraq, fitonimiyənin (xüsusilə ingilis dilinin) kifayət qədər təsvir olunduğunu deyə bilərik. Bu kontekstdə V. B. Kolosovanın “əgər ağac və kol adları kifayət qədər yaxşı təhlil edilirsə, ot bitkiləri bir qədər azdır” fikrini tam şəkildə bölüşürük [2, s. 32-42].

Bitkinin hansı əlamətdar xüsusiyyətlərinin fitonimin yaranmasına səbəb olduğunu başa düşmək üçün başqa bir elmə, sahəyə - botanikaya müraciət etmək lazımdır. Bu bitkilərin adlarının yaranmasına səbəb olmuş xüsusiyyətləri haqqında – onların quruluşu, rəngi, forması, böyümə yerləri və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Bununla qədim ingilis dilinin fitonimlərində də qarışmaq mümkündür: böyük *dulavra* otu rütbəli yerlərdə böyüdüüyü üçün *ēawyr* (lit. “su out”) adlanır; *boletus* brün(e)wyr fitonimi ilə işarələnir (lit. “qəhvəyi ot”) yarpaqlarının rənginə görə. Nəzərə almaq lazımdır ki, botanika faktlarının müasir anlayışı heç də həmişə fitonimin formalaşdığı dövrün fikirləri ilə üst-üstə düşmür. Məsələn, qədim ingilis dilində juvenile bitkisi *punorwyr* (lit. “ildırım otu”) sözü ilə işarələnmişdir, çünki onun ildırım və şimşəyi əks etdirə biləcəyinə inanılırdı. *Hafoc* - *wyr* (lit.

²⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti. sabina_mamedova_73@mail.ru

“şahin otu”) - “şahin otu” adını mifologiya ilə izah etmək olar: belə bir inam var ki, şahinlər bu bitkinin şirəsi ilə gözlərini ovuşdurmaqla iti görmə qabiliyyətinə malikdirlər.

Ən vacib fərqlərdən biri məşhur bitki adları sistemində birmənəlilik olumamasıdır. Çox vaxt bir söz fərqli növ bitkiləri bildirir və bir bitkiyə bir neçə fitonim uyğun gəlir. Beləliklə, bənwyrt fitoniminin dörd mənası var: “papatya”, “çətir kentavrium”, “komfrey”, “bənövşəyi”. G.Mahmudova türk dillərində bitki adları ilə bağlı frazeoloji vahidlərdən danışarkən türk dillərində bu sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn frazeologiyaların mövcudluğunu, onların fitofrazeologizmlər adlandırılmasını vurğulayır. Üstəlik, onlar somatik frazeoloji vahidlər və zoofrazeologizmlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Müəllif qıpçaqdillil xalqların həyatında mal-qaranın, xüsusən də dəvə, at və qoyun kimi ev heyvanlarının müstəsna rolu ilə bağlı belə adları ehtiva edən frazemaların səmərəliliyini qeyd etmişdir [1]. N.Seyidəliyevin “Azərbaycan dastan və nağılları dilinin frazeologiyası” adlı monoqrafiyasının bir paragrafı “Onomastik adlarla əmələ gələn frazeoloji birləşmələr”ə həsr edilmişdir. Müəllif onomastik frazeologiyaların aşağıdakı qruplarını ayırır: 1) tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı yarananlar; 2) coğrafi adlar əsasında yarananlar, 3) dirlə bağlı yarananlar [1, s. 128]. Məlum olur ki, N.Seyidəliyev tərkibində fitonimlər olan onomastik təbəqəni nəzərə almamışdır. Lakin sonradan görəcəyimiz kimi bu tip frazeologizmlərə dilimizdə kifayət qədər rast gəlinir.

Ümumi dilçilikdə olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də bitki adlarının ayrı tipoloji qrupa daxil olan dillərin anoloji leksik vahidləri ilə tipoloji-müqayisəli şəkildə öyrənilməsi isə, təbii ki, elmi və praktik dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bitki adlarının, xüsusilə mədəni bitki adlarının öyrənilməsi tədqiqatçılara əldə edilmiş arxeoloji göstəricilərlə bərabər, xalqın yaşayış tərz, əkinçiliyin inkişaf səviyyəsi və eyni zamanda yazıya qədərki dövrdə dil və etnik əlaqələrin ortaya çıxarılması baxımından dəyərli, vacib və əvəzolunmaz faktlar verir.

Azərbaycan dilinin fitonimik lüğətinin müqayisəli tipoloji tədqiqi göstərir ki, o, müxtəlif xronoloji səviyyəli bir neçə qatı ehtiva edir. Azərbaycan dilinin fitonimik lüğətinin mühüm hissəsini bütün və ya əksər türk dilləri üçün ümumi olan sözlər təşkil edir. Bir neçə bölmədən ibarətdir: 1) Oğuz-poli-vilayət lüğəti, yəni. təkcə türkcə deyil, bəzi Altay dilləri üçün də xarakterik olan sözlər. Bu lüğətin əksəriyyəti bağlı köklər şəklində təqdim olunur, yəni. ümumi kökləri olan, lakin fərqli morfoloji quruluşa malik əsasların bir hissəsi kimi; 2) Oğuz-ortaq türk lüğəti, yəni. oğuz və digər türk dillərində tanınan, lakin digər altay dillərində geniş yayılmayan sözlər. Bu kateqoriyaya azərbaycanca ağac “ağac” sözü, bütün türk dillərində tanınır, lakin Altay dillərində mövcud deyil; 3) Oğuz-türklərərsə lüğət, yəni. əsasən oğuz dillərində yayılmış sözlər, lakin türk dillərinin bəzi digər qruplarında da rast gəlinir. Bura oğuzlar üçün ortaq olan, lakin bəzi digər türk dillərində də rast gəlinən tozağacı “ağcaqayın” sözü daxildir; Oğuz lüğəti özünəməxsus, yəni. yalnız oğuz dillərinə xas olan, digər türk dillərində isə yoxdur. Leksikanın bu hissəsinə başqa oğuz türk dillərində olmayan azərbaycanca “qovaq” kimi sözlər daxildir;

Oğuz-rayon lüğəti, yəni yalnız bir spesifik oğuz dilinə xas olan sözlər. Azərbaycan lüğəti sistemində buna meles “turş nar” kimi sözlər və s. Bu kateqoriyaya morfoloji quruluşunu saxlamış, lakin semantik cəhətdən dəyişmiş ümumi oğuz və ya türklərərsə sözlər də daxildir. Deməli, məsələn, Azərbaycan dilinin dialektlərində “karaağac” mənasını daşıyan qaraağac sözü türklərərsə lüğətə aiddir. Bu söz bu mənada semantik azərbaycançılıq hesab edilməlidir.

Təhlil və araşdırmalar göstərir ki, dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, İngilis və Azərbaycan dillərinin də leksik tərkibinin böyük bir hissəsini bitki adları əhatə edir. Bizi əhatə edən aləmdə çoxlu sayda bitki növləri, onların çoxunun fərqli tipləri vardır ki, həmin tip bitkilərin də adlarını ifadə etmək üçün dildə xüsusi leksik vahidlər yaranmışdır. Bu rəngarənglik də hər bir dilin leksik qatında bitki adları və botanika terminlərinin çoxluğunu şərtləndirən amillərdəndir.

İngilis və Azərbaycan dilində bitki adlarının yaranması və fəaliyyət xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: a) Sözlün səs formasını fərqli dildən götürmək; b) Mövcud dil vasitələrindən onların ikinci dərəcəli təyinat funksiyasında istifadə edilməsi; c) Modellərə uyğun olaraq dildə mövcud olan vasitələrdən sözün əmələ gəlməsi bu dil sistemində qəbul edilmişdir və s.

Nəticə. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin təhlili və araşdırılması zamanı aydın şəkildə görmək olur ki, bu dillərin hər ikisinin lüğət tərkibində bitki adları kəmiyyət etibarlı ilə leksik fondun müəyyən hissəsini təşkil edir və bu dillərin lüğət tərkibində bitki adları bildirən sözlər həm müəyyən sinfə daxil olan bitki növlərinin ümumi adını, həm də bu ümumiyyə daxil olan ayrı-ayrı xüsusi növü bildirmək üçün işlədilir. Yeni adların yaradıldığı İngilis və Azərbaycan dillərinin leksik sahəsi, ikinci dərəcəli nominasiyanın linqvistikası dildə mövcud olan nominativ vahidlər söz yaradıcılığında və dildə geniş istifadə olunur. Beləliklə, tez-tez hər hansı bir ekzotik bitkini namizəd göstərəkən oxşar xüsusiyyətlərə malik başqa bir bitkinin adından istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağılları dilinin frazeologiyası. Bakı, Araz, 2006. - 326 səh.
2. Колосова В.Б. 2024 Названия растений в Словаре Академии Российской (1789-1794): источники и принципы лексикографирования // Вопросы лексикографии. 2024. № 31. с. 32-42.
3. Коновалова Н.И. Фитонимы как часть языкового ландшафта мира. М: Наука-Флинта, 2009. 106 с.
4. Мовлиярова М. О лексико-семантических и грамматических особенностях фитонимических фразеологических соединений. Филологические вопросы, №12, стр.38-39, Москва, 2019
5. Суперанская А.В. Теория ономастических исследований. М: Наука, 1986.

Açar sözlər: onomastic vahidlər, konnotativ, fitonim, kateqoriya, mədəni xüsusiyyət

Ключевые слова: ономастические единицы, коннотатив, фитоним, категория, культурный признак

Key words: onomastic units, connotative, phytonym, category, cultural feature

Xülasə

Fitonimlər eləcə də tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də frazeoloji fondun mühüm bir qismini əhatə edir. Fitonimlər xalq botanika nomenklaturasının vahidləri kimi müəyyən edilir və fitonimlərə, bitkilərin elmi təyinatına ziddir. Fitonimlər müəyyən xüsusiyyətlərə malik olan bitkilərin bütöv sinfini bildirir. Fitonimlər, başqa sözlə dedikdə bitkiləri təyin edən sözlər mədəniyyətdə flora aləminin bilik və inkişaf prosesini təyin edir və əks etdirir.

Azərbaycan və İngilis dilində təsadüf olunan fitonimlər və onların yaranma üsullarının öyrənilməsi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət daşıyır. Onların fərqli mənələrdə işlənməsi, tərkib hissələrinə görə ifadəsi hesab oluna bilər ki, bunun da xüsusi forması floristik özək tərkib hissələri şəklində səciyyələndirilir. Fitonimlər dilin ifadəliliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir, ancaq burada artıq başqa şəkildə ifadə edilmiş gerçəklik formaları nəzərdə tutulur və artıq dildə mövcud olan işarələr inventarından istifadə edilir. Floristik tərkib hissəli və ya tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər bu prosesi dolğun şəkildə əks etdirir.

Место фитонимов в системе языка.

Резюме

Фитонимы, а также фразеологизмы, содержащие названия растений, составляют важную часть фразеологического фонда в азербайджанском и английском языках, как и во всех других языках. Фитонимы определяются как единицы народной ботанической номенклатуры и противопоставляются фитонимам—научному обозначению растений. Фитонимы относятся к целому классу растений, обладающих определенными характеристиками. Фитонимы, иначе говоря, слова, обозначающие растения, определяют и отражают процесс познания и развития флоры в культуре.

С точки зрения лингвистики большое значение имеет изучение фитонимов, встречающихся в азербайджанском и английском языках, и способов их образования. Их развитие в разных смыслах можно рассматривать как их выражение по составным частям, особая форма которых характеризуется в виде составляющих флористического ядра. Фитонимы служат выразительности и экспрессивности языка, но здесь имеются в виду уже выраженные иным способом формы действительности и используется уже имеющийся в языке инвентарь знаков. Фразеологизмы, с флористическим компонентом или содержащие названия растений в полной мере отражают этот процесс.

The place of phytonyms in the language system

Summary

Phytonyms, as well as phraseological units containing plant names form an important part of the phraseological fund in the Azerbaijani and English languages, as in all other languages. Phytonyms are defined as units of folk botanical nomenclature and are contrasted with phytonyms – the scientific designation of plants. Phytonyms refer to a whole class of plants that have certain characteristics. Phytonyms, in other words, are words denoting plants define and reflect the process of knowledge and development of flora in culture.

From the point of view of linguistics, the study of phytonyms found in the Azerbaijani and English languages and the methods of their formation is of great importance. Their development in different senses can be considered as their expression in their constituent parts, the special form of which is characterized in the form of components of the floristic core. Phytonyms serve to enhance the expressiveness of the language, but here they mean forms of reality already expressed in a different way and use the inventory of signs already available in the language. Phraseologisms with a floristic component or containing plant names fully reflect this process.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva